

Een onderzoek naar de vermoedelijke datum van de plano-druk „Ecce panis angelorum” uit het klooster Bethanië nabij Mechelen (1467?)

door

Dr. H.D.L. VERVLIET

Henri Cordemans de Bruyne, een Mechels boekhandelaar en bekend bibliofiel, publiceerde in 1895 een opgemerkte studie over het ontstaan van de boekdrukkunst te Mechelen¹. Hij stelde namelijk dat het klooster Bethanië nabij Mechelen een drukkerij bezat vanaf de jaren 1463-1464 en hij publiceerde meteen in facsimile een onmiskenbaar met loden letter gedrukte en op 1467 gedateerde plano-druk, die het hier verder te bespreken gedicht „Ecce panis angelorum” weergeeft.

De belangstelling gewekt door dit artikel was zeer begrijpelijk. Indien juist, vervroegde het betoog van Cordemans de invoering van de boekdrukkunst in ons land met zes jaar. Immers tot dan toe werden als oudste drukkers in België Dirk Martens en Jan van Westfalen aangezien, die in 1473 te Aalst hun eerste druk in het licht gaven².

In de rij der Europese volkeren, zou ons land, wat de invoering der boekdrukkunst betreft, dan op de derde plaats komen, onmiddellijk na Duitsland (c. 1452) en Italië (1464) en nog voor Frankrijk (1470), Spanje (1474) en Engeland (1477). In de rij der steden zou de Dijlestad een ereplaats bekleden en als zesde samen met Rome (1467) komen achter Mainz (c. 1454), Straatsburg (1459), Bamberg (1461), Subiaco (1564) en Keulen (1466), terwijl zij steden als Basel (1468), Parijs (1470), Florence, Milaan, Napels (1471), om slechts de belangrijkste te noemen, achter zich zou laten. De ophef, in 1895 veroorzaakt door Cordemans in de mid-den van bibliofielen en historici van het gedrukte boek, was derhalve alleszins begrijpelijk.

De studie van Cordemans omvat twee duidelijk verschillende

(1) *Bibliographie malinoise. Histoire de l'art typographique à Malines et bibliographie raisonnée de ses productions. Première partie. Quinzième siècle*, in *Bulletin du cercle archéologique littéraire et artistique de Malines*, 6 (1895), blz. 1-111.

(2) Cf. *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*, Brussel, dl. 1, 1923-24, blz. 56-57.

delen. Het eerste gedeelte is gebaseerd op twee archiefteksten: ten eerste, de Kronijken van het klooster Bethanië, nabij Mechelen, die de geschiedenis weergeven vanaf de stichting in 1421 tot 1766. Dit belangrijk document wordt thans in het Stadsarchief te Mechelen bewaard³. Op het jaar 1463-1464 vermelden deze annalen de oprichting van verschillende gebouwen, waaronder een „scryfcamer ende formeriene”. Dit laatste woord zou dan drukkerij (kamer met de vormen) betekenen en niet *infirmierie* zoals later sommigen van Cordemans' tegensprekers beweerden.

De tweede pijl op Cordemans' archivalische boog was zo mogelijk nog beter gericht. Hij kon een inventaris⁴ voorbrengen, opgesteld in 1466, na de dood van Jacqueline van Heynsberch, een inwonende weldoenster van Bethanië. In de nalatenschap van deze aanzienlijke dame vonden de testamentarissen houtblokken (*printe lignee ad imprimandas ymagines*) en een „instrument om te drukken” d.w.z. een pers (*unum instrumentum ad imprimendas scripturas et ymagines*). Cordemans besloot hieruit, en o.i. terecht, dat er reeds in 1466 een drukkerij te Mechelen bestond. Allicht moet „drukkerij” hier geïnterpreteerd worden in de enge zin van het woord. Het gaat hier om drukken van houtblokken, z.g. blokboeken of *Costeriana*, die ook van elders in de Nederlanden bekend zijn in de periode 1440-1480. Maar dat het hier om een typografische drukkerij, d.w.z. een drukkerij met losse letters, de eerste dus in ons land, zou gaan, zoals Cordemans en na hem Habets en J.W. Enschedé⁵ zouden aannemen, daartegenover bleven velen sceptisch⁶.

De twijfelaars zouden echter nog verder in de hoek worden gedruimd door het tweede gedeelte van Cordemans' artikel. Dit was gewijd aan de beschrijving van drie plano-drukken, die aan Bethanië konden worden toegeschreven. De eerste en de derde zijn niet gedateerde doch dateerbare prenten resp. ca 1500 en 1692. Volgens Cordemans dagtekent de eerste uit het midden der 15e eeuw, doch Prof. L. Lebeer houdt het bij 1500 ongeveer en dit lijkt aannemelijk⁷. Wij laten de verdere bespreking van beide pren-

(3) Nr. EE XXIX. De kroniek is voor de jaren 1421-1580 in een zelfde, blijkbaar 17de-eeuwse hand geschreven. Zij is dus in het beste geval een kopie.

(4) Thans bewaard in het Stadsarchief te Mechelen. Inventaris VI, blz. 248, nr. 4.

(5) Cf. J. Habets, *Archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn*, dl. 1, 1889, blz. LXX en J.W. Enschedé, *Een drukkerij buiten Mechelen voor 1466*, in *Het Boek*, 7 (1918), blz. 286-292.

(6) J.H. Hessels, *Eene drukkerij buiten Mechelen vóór 1466*, in *Het Boek*, 12 (1923), blz. 15-37.

(7) Cf. *Mechelen de Heerlijke*, Mechelen, 1947, blz. 456. Over het oudste document, nam. de Bethanië-afbeelding, schrijft Z.E.P. Dr. A. Ampe S.J. meer in dit nummer der *Handelingen*.

ten hier terzijde, omdat zij verder geen nut hebben in het onderzoek naar het bestaan van een *typografische* drukkerij in Bethanië.

Hiervoor is de tweede druk, door Cordemans beschreven, van essentieel belang. Het is een plano-druk, ongeveer 26 x 16 cm, van een typografisch gezet gedicht, onder- en bovenaan besloten door een houtsnede⁸. Naar het opschrift in de houtsnede bovenaan wordt dit wel gewoonlijk de „Ecce panis angelorum”-druk genoemd. Een gelukkige bijzonderheid is het feit dat de tekst eindigt op een soort colofon dat als volgt de datum meedeelt: „Intra muros castelli marthe bethania ppe mechliniam impssum año dñi mcccc lxxvij”.

Deze plano-druk met zijn welsprekend colofon was de dooddoener. Geen enkel argument scheen Cordemans' stelling en Mechelens primauteit in de Belgische typografische wereld nog te kunnen aantasten. Niettemin werd Cordemans aangevallen.

In een tegensprekelijk debat, want de aangelegenheid passioneerde onze geleerde wereld, trachtte Paul Bergmans, toenmalig onderbibliothecaris der Universiteitsbibliotheek te Gent, medewerker aan de *Bibliotheca Belgica* en uitmuntend kenner van onze vroegste drukproductie de stelling van Cordemans te ondermijnen. Volgende 6 opwerpingen, waarop wij telkens Cordemans antwoord laten aansluiten, bracht hij ter tafel⁹. De vijf laatste hebben betrekking op de „Ecce panis angelorum”-druk.

1. De oprichting, in de Kronijken vermeld, van een *formereye* slaat niet op een drukkerij doch op een ziekenkamer (*fermerie*).

Antwoord: *Formereye* kan in geen geval ziekenkamer betekenen; deze wordt elders *Kranckekamer* geheten.

2. Men vindt in de Nederlandse incunabelen geen enkel voorbeeld van een lettertype gelijkend op dit van het „Ecce panis angelorum”.

Antwoord: Heeft U ze alle gezien? Zijn andere drukken in deze letter niet verloren gegaan?

3. De gebruikte taal is, volgens een geraadpleegd hoogleraar, niet midden 15de-eeuws.

Antwoord: een ander hoogleraar (Serrure) bevestigde mij het tegendeel.

4. Het gebruik der hoofdletters is ongewoon en onregelmatig.

Antwoord: waarschijnlijk wegens de onkunde der drukkende zusters.

(8) Deze druk berust thans op het Rijksprentenkabinet te Brussel. Cordemans geeft er een getrouw facsimile van.

(9) Zie het verslag van J.Th. de Raadt, *Une découverte sensationnelle pour l'histoire des origines de l'imprimerie en Belgique*, in *Jadis, recueil archéologique et historique*, 2, 1898, blz. 36-42.

5. Zeer ongewoon is het ontbreken van voornamen in oproep tot bidden der laatste regels. Deze aansporing luidt als volgt : „Dat ghy bidde voer die van berghe loen heynsberch ryswyck cha-both...

Antwoord : Deze oproep tot gebed slaat niet terug op individuen, doch op families ; dan is het ontbreken van de voornamen niet meer ongewoon.

6. Wellicht is in de datum MCCCC LXVII een C weggefallen en dient 1567 gelezen inplaats van 1467.

Antwoord : Onmogelijk, in 1566 werd het klooster verwoest en in 1567 konden de zusters onmogelijk aan drukken denken.

Tot zover een overzicht van dit debat dat ontegensprekelijk in het voordeel van Cordemans sloot. Vooral het ter zitting tonen van de inventaris van 1465, een onbetwistbaar authentiek stuk, waarover echter heel wat onuitgesproken vermoedens waren gerezen, overtuigde vele aanwezigen.

Hoewel Cordemans' stelling bij gebrek aan bewijzen niet kon afgebroken worden, waren de vaklui blijkbaar toch niet overtuigd. Latere historiografen van de Belgische drukkunst, A. Vincent¹⁰, M. Sabbe¹¹, F. Schauwers¹², gaan stilzwijgend Mechelen voorbij en vermelden niet eens de naam Bethanië. Het meest recente overzicht der Belgische vroegdrukunst, de inleiding tot het 9e deel van de toonaangevende *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*¹³, vermeldt Mechelen evenmin.

Alleen de Mechelse historiografen zagen zich verplicht stelling te kiezen. Hoger stipten wij reeds aan dat L. Lebeer in de bundel „Mechelen de Heerlijke” (1947) een der prenten van Cordemans een halve eeuw achteruit drukte, terwijl hij de bespreking van het cruciale „Ecce panis angelorum” aan Prosper Verheyden overliet, die in dezelfde publicatie een opstel over de drukkunst schrijven zou. Verheyden¹⁴ is niet zeer uitdrukkelijk in zijn betoog, doch merkte wel op dat het vers alleen toepasselijk schijnt op toestanden van de Lutheraanse hervorming. Het gedicht is namelijk ge-

(10) A. Vincent, *La typographie en Belgique au 15e siècle*, in *Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours*, Brussel, dl. 1, 1923-24, blz. 50-90.

(11) M. Sabbe, *Holland and Belgium*, in *Printing. A short history of the art*, Londen, 1927, blz. 113-143.

(12) F. Schauwers, *De incunabeltijd*, in *De Gulden Passer*, 20, 1942, blz. 197-207.

(13) *Part IX, fasc. II, Belgium*, Londen, 1962. De naam Mechelen komt wel voor in de bibliografie *Der Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Eine bibliographische Übersicht herausgegeben von der Wiegendruck-Gesellschaft*, Berlin, 1929-1936, doch enkel om naar de hoger vermelde artikels van Enschedé en Hessels te verwijzen.

(14) blz. 500-501.

**Met bedeckten hoofde/oft hertnecklich staen
 Sonder v knien eens booz hem te boogene:
 Al schijnt hijt nu saechtmoedich te gedoogene
 Als een lam/datmen zijn sacramēten veracht/
 Hi salt soo zwaerlick strauen sijt dies bedacht
 Int laetste oordeel/daer hi hem sal vertoonen
 Als een leuwe/ en elcken nae sijn wercken loonen.
 Dat ght bidde voer die van berghe loen heyns berch rymysck chaboch
 nassouwe grobbendonck glims ruzsen boch Amen**

Fragment van de „Ecce panis angelorum”-druk, met de afbeelding van de twee hier besproken Textura's.

schreven tegen hen die het H. Sacrament oneerbiedig bejegenen. Verheyden vermijdt de druk expliciet te dateren, doch wie tussen de regels leest, ziet wel dat hij aan een datum dacht in de late 16e of zelfs in de 17e eeuw.

Zover staat thans het probleem Bethanië. Cordemans wordt niet geloofd en blijft toch onweerlegd. Zolang men aangewezen bleef op de interne kritiek en zolang men geen andere gedateerde of dateerbare drukken vond in dezelfde letter gezet, zou het probleem onopgelost blijven.

E.P. Dr. A. Ampe, S.J. die als godsdiensthistoricus voor het gericht belangstelling had, vroeg ons een poging tot datering op grond van externe criteria te wagen. Hierbij bracht een nader onderzoek naar het gebruikte lettertype aan 't licht dat de in het „Ecce panis angelorum” gebruikte lettertypes niet zo zeldzaam waren als de vorige onderzoekers hadden gemeend. De lezer verontschuldige ons, naar wij hopen, voor de volgende meer technische uiteenzetting. In de „Ecce panis angelorum”-druk zijn twee verschillende corpsen gotiek gebruikt. Beide zijn Textura's, staande gevormde gotieken, het type dat tot in de 17de eeuw normaal gebruikt wordt voor teksten in de volkstaal. Het grootste korps is typologisch gezien van de groep M³² 150, het kleinste is van de groep M⁷⁵ 90. Dit betekent o.m. dat, qua grootte, 20 regels compact gezet

in deze lettertypes, resp. 150 en 90 mm lang zijn¹⁵. Beide letters zijn bekende typen, veelvuldig gebruikt in de Nederlandse zestiende-eeuwse drukken.

Indien men Nijhoffs *Art Typographique dans les Pays-Bas (1500-1540)*, Den Haag, 1926-1935, naslaat vindt men de grootste letter, waarin 20 van de 24 regels van onze plano-druk gezet zijn, gebruikt in 1536 door Jan Berntz¹⁶ te Utrecht, in 1538 door W. Vorsterman¹⁷ te Antwerpen en door P. Claus van Balen¹⁸ te Leiden; verder komt zij voor in twee ongedateerde doch uit omstreeks dezelfde tijd stammende drukken van Doen Pieterszoon¹⁹ te Amsterdam en van P. Janszoon te Leiden²⁰.

In de kleinste letter, M⁷⁵ 90, zijn de onderste vier regels gezet, die de reeds hoger genoemde opdracht en datering bevatten. Cordemans dacht dat zij in hout gesneden waren, maar W. Godenne merkte op dat zij gedrukt werden van slecht ingekoooid loden zetsel²¹. Ook is hun ininking verschillend van de rest van de druk en het is niet onwaarschijnlijk dat deze vier regels later bijgedrukt zouden zijn.

Deze kleinere letter is één van de meest gebruikte, zoniet de meest gebruikte, gotiek is onze lage landen gedurende de jaren 1490-1560. Voor het eerst zien wij deze letter opduiken te Antwerpen in 1492 in een druk van Matthias van der Goes²². Het jaar daarop wordt het type gebruikt door Govaert Bac te Antwerpen en door Jacob van Breda te Deventer. In 1496 drukt de lettersnijder Henric Pietersz. zijn eerste gekende drukjes in dit lettertype. Dit is de ongetwijfeld geldige reden geweest om dit lettertype aan deze graveur toe te schrijven, dat sedertdien de naam draagt van Lettersnijder-type²³.

Dit type is zeer populair geweest. Men heeft nagerekend dat nagenoeg twee derden van onze postincunabel-drukkers het in hun

(15) Cf. H.D.L. Vervliet, *Zestiende-eeuwse lettertypes*, in *De Gulden Passer*, 39 (1961), blz. 331.

(16) *Art Typographique*, dl. I, Jan Berntz, nr. 24.

(17) *ibid.*, dl. 2, W. Vorsterman, nrs. 9, 16.

(18) *ibid.*, dl. 1, P. Claus van Balen, nrs. 5, 6.

(19) *ibid.*, dl. 1, Doen, nr. 65(?).

(20) *ibid.*, dl. 1, P. Janszoon, nrs. 2, 4, 5, 9.

(21) Cf. W. Godenne, *Deux gravures anciennes du couvent de Béthanie*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 60 (1956), blz. 60-73.

(22) Jan van Remmerswael, *Der Sondaren Troest*. Ex. in de Stadsbibliotheek te Antwerpen. Cf. E. de Bom - H. Pottmeyer, *De incunabelen of wiegedrukken van de hoofdbibliotheek der Stad Antwerpen*, in *Het Boek*, 8, 1919, nr. 85, blz. 188-189.

(23) Cf. het uitstekend artikel van B. Kruitwagen, *De incunabeldrukker en lettersteeker Henric Pieterszoon die Lettersnijder van Rotterdamme*, in *De Gulden Passer*, 1 (1923), blz. 5-44.

In God It Al

Het grootste lettertype komt vanaf 1536 voor in de Nederlandse post-incunabels. Hierboven een afbeelding van een regel uit „Van dye bruyt christi”, Leiden, P. Janszoon, uit Nijhoffs, *Art typographique*, I, 2. Men lette op de identiteit van de hoofdletters I en A in deze en voorgaande afbeelding.

bezit hadden ²⁴. Om zijn geschiedenis na 1540 voort te volgen ontbreken ons op dit ogenblik nog steeds de bibliografische hulpmiddelen. Maar het lijkt geen twijfel dat het nog jaren na 1540 het hoofdbestanddeel uitmaakte van de gotieken onzer Nederlandse drukkers.

Jan de Laet gebruikte het type in 1558 te Antwerpen ²⁵, Rutger Velpius in 1574 te Leuven ²⁶ terwijl het te Haarlem gebezigd werd door Anthonis Ketel in 1581 ²⁷. Lange tijd daarna moet de letter nog in voege geweest zijn, want in 1767 wordt een reeks matrijzen verkocht aan Joh. Enschedé; de opvolgster van deze drukker en lettergieter, de firma Joh. Enschedé en Zonen te Haarlem, bezit overigens thans nog steeds deze matrijzen ²⁸.

Terugkerend tot het „Ecce panis angelorum” is het duidelijk dat vooral een nadere studie van de grootste letter (M³² 150) van belang is. Haar gebruik was blijkbaar in tijd en ruimte veel beperkter dan het daareven besproken Lettersnijder-type.

Hoger zagen wij reeds dat het eerst gedateerd gebruik van deze letter voorkomt in 1536. Even belangwekkend zou het zijn te weten wanneer zij voor 't laatst gezien wordt. Ook hier laten de gebrekige bibliografische hulpmiddelen van na 1540 ons in de steek. Slechts enkele verschijningen konden wij noteren. De eerste is een perkamenten *Benedictio Mensae*, gedrukt te Leiden door Jan Mathysz. in 1546 ²⁹. Het werd gevonden in een band om een Steelsiusdruk van 1552. Een tweede maal troffen wij de letter aan in een andere tafelzegen, met dezelfde tekst, met dezelfde letter en met een gelijkaardige opmaak; het werd gevonden om een rekening

(24) Cf. Kruitwagen, *l.l.*, blz. 17-19.

(25) Ph. Wielant, *Practique, Maniere ende stijl van Procederene*.

(26) F. Vervoort, *Hortulus animae*, Leuven, 1574.

(27) De Haarlemse drukproductie der 16de eeuw is goed gekend, dank zij H.J. Lacuelle - van de Kerk, *De Haarlemse drukkers... van 1540 tot 1600*, Den Haag, 1600. Cf. aldaar afb. 30, 43, 44.

(28) Cf. Ch. Enschedé, *Fonderies de caractères et leur matériel dans les Pays-Bas du XVe au XIXe siècle*, Haarlem, 1908, blz. 26.

(29) Cf. C.A. van Liempd, *Nog een Benedictio Mensae op perkament gedrukt*, in *Het Boek*, 18, (1929), blz. 8-10.

van 1564, doch is zelf niet gedateerd noch gelocaliseerd³⁰. Ten derde komt deze letter, en dan vrij dikwijls, voor in de latere drukken van Joos Lambrechts, een veelzijdig Renaissance-kunstenaar, te Gent werkzaam van 1536 tot 1553 tegelijkertijd als schoolmeester, filoloog, drukker, graveur, lettergieter en lettersnijder³¹. Onze letter komt in zijn drukken voor vanaf 1551³². Na 1553, het jaar van zijn vlucht naar Wesel, schijnt hij de letter niet meer te gebruiken. Natuurlijk houde men steeds rekening met onze zeer fragmentaire kennis van deze periode.

Latere verschijningen van deze letter zijn ons tot nu toe niet bekend. Steekproeven in de produktie der laat-16de-eeuwse Antwerpse en Leuvense drukkers bleven vruchteloos. Evenmin schijnt zij te Mechelen gebruikt te zijn vanaf 1581 — datum van de eerste met zekerheid gedateerde Mechelse druk — tot in de loop der 17de eeuw. Deze vaststelling gaat met het gebruikelijk voorbehoud vergezeld. Thans nog wordt in het Museum Plantin-Moretus een reeks matrijzen van deze letter bewaard (MA 190). Ze werd aangekocht door de Moretussen op een onbepaald ogenblik der late 17de eeuw, te zamen met ander oud en nagenoeg onbruikbaar typografisch materiaal. Allicht zou een grondig onderzoek der 17de eeuw deze letter nog verder aan het licht brengen³³.

Als besluit mogen wij de twee volgende punten naar voor brengen. Ten eerste, een zekerheid: het „*Ecce panis angelorum*” is niet 15de-eeuws, doch van na de periode 1530-1540. Mechelen is dus niet de vroegste typografische stad van onze gewesten. Die eer late men aan Aalst, met Dirk Martens en Jan van Westfalen.

Ten tweede, een hypothese. Is de datum, die reeds Bergmans poneerde, namelijk 1567 in plaats van 1467, dan zo onaannemelijk? Zoals hoger aangestipt, verwierp Cordemans deze hypothese als historisch onmogelijk: „*Il n'est pas admissible, zei hij, que la date puisse être 1567: en 1566 les gueux furent irruption dans le couvent, délaissé par les sœurs — qui s'étaient réfugiées dans la ville de Malines — détruisirent la plus grande partie de l'édifice, pillèrent en saccagèrent tout le reste. Lorsque, le calme rétabli, les religieuses rentrèrent dans leur résidence, elles ne purent réparer les désastres que provisoirement, car les troubles ne cessèrent point; les dégâts étaient d'ailleurs énormes, et les ressources restreintes.*”

(30) Cf. C.P. Burger, *Perkamenten leerboekjes*, *ibid.*, 17 (1928), blz. 65-73, spec. blz. 71-72.

(31) Cf. P. de Keyser, *De laatste jaren van den drukker Joos Lambrecht* († Gent 1556?), in *De Gulden Passer*, 9, 1931, blz. 53-57.

(32) Vgl. o.m. F. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise*, Gent, 1858, dl. I, blz. 86 en volg., nrs. 89b, 91, 93, 95b, 102b, 103, 106, 107.

(33) *Early inventories of punches, matrices, and moulds, in the Plantin-Moretus archives*, in *De Gulden Passer*, 38 (1960), blz. 123.

L'accalmie fut de courte durée, car, en 1572, elles durent s'enfuir de nouveau”³⁴.

Het minste dat men op deze uiteenzetting aanmerken kan is dat zij éézijdig is. De zusters weken tijdens de Beeldenstorm in 1566 inderdaad uit, zij kwamen echter na 13 dagen terug en repareerden wel de schade. De onkosten liepen op tot meer dan 91 gulden³⁵.

Men kan zelfs verder gaan en zich afvragen of onze plano-druk niet gedrukt werd tijdens de weliswaar korte katholieke heropleving te Mechelen in het voorjaar 1567. Na de nederlagen der Geuzen nabij Austruweel (13 maart 1567) en te Valenciennes (29 maart 1567), beval Margareta van Parma de Stad Mechelen op 29 maart 1567 ons Heer officieel te danken³⁶ en op 2 april 1567 greep de plechtige processie van St. Rombouts plaats, die rustig en zonder tegenbetogingen kon uitgaan. Ook het H. Sacrament werd er in meegedragen³⁷. Is het dan onwaarschijnlijk te veronderstellen dat het „Ecce panis angelorum” te dier gelegenheid gedrukt, uitgedeeld en gezongen werd? Het H. Sacrament was immers één der voornaamste doelwitten van de vernietigingswoede der beeldstormers geweest en het ligt voor de hand dat de kerkelijke overheid zo vlug mogelijk een publiek eerherstel wilde betonen na de bedreven heiligschennis. De inhoud van het gedicht zou wonderwel passen in zulk een tijdsbeeld.

Wij geven deze hypothese voor wat ze waard is. Is het in 1567 niet te vroeg voor een publiek gebruik van het Nederlands in de katholieke eredienst? Is de oproep onderaan de druk „Dat ghy bidde voer die van berghe, loen...” enz. niet te typisch Bethanië om te passen in een St. Romboutsprocessie? Is er misschien een afzonderlijke locale processie geweest in Bethanië zelf, waarbij soortgelijke blaadjes — als tegengift op de protestantse pamfletten — uitgedeeld werden? De kloosterdrukkerij van Bethanië leek wel aangewezen om zulke kleine drukwerkjes te drukken. Verder blijft er nog het probleem of Bethanië geheel de tekst, of alleen maar het slecht gezette en slecht gedrukte vierregelige colofon drukte. De vraag is thans niet op te lossen. Het weze de voorstanders echter een troost dat, indien de voorgaande hypothese de waarheid benadert, het klooster toch de eer behoudt de typografische geschiedenis van Mechelen te beginnen, weliswaar niet in 1467 doch slechts rond 1567, hetzij 14 jaar vooraleer in 1581, de eerste gedaateerde Mechelse druk de pers van Jacob Heyndricx verlaat.

³

(34) J. Th. de Raadt, *l.l.*, blz. 41.

(35) Stadsarchief Mechelen, *Kronijk van Bethanië*, sub anno 1567.

(36) M. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, Brussel, 1851, dl. 2, blz. 632, nr. 106.

(37) Cf. P.J. van Doren, *Inventaire des archives de la Ville de Malines*, Mechelen, dl. IV, 1866, nr. 697.

met algemeen menselijke slordigheid, die van alle tijden is en die ieder ijverige 'prochiaen' moet bestrijden. Zo krijgt het hele gedicht het karakter van een dringende aanmaning voor eenieder, die in de kerk voor het Allerheiligste komt. Daarom komt het druksel ons dan ook voor als een waarschuwend aanplakbordje, dat ieder zielzorger, die zijn pappenheimers kent, in het kerkportaal of voor de kooringang kan ophangen, om de onbedachtzame gelovige aan zijn plicht tot eerbied voor het H. Sacrament te herinneren.

„Zo gezien kan men de hypothese opstellen, dat dit Ecce-panis-gedicht (buiten de vier Bethaniëregels) als planodruk om het even waar kan gedrukt zijn geworden en ten gebruike van alle zielzorgers met voorgenoemd doel te koop gesteld. Werd het te Mechelen of te Antwerpen of elders gedrukt? Werd het één- of meermalen gedrukt? We vermoeden dat het algemeen verspreid is geworden. Wij zien er geen unicum voor Bethanië in, maar een propaganda-strook van algemeen gebruik, zonder formeel verband met Bethanië.

„Dit los van Bethanië voorafbestaan van de planodruk wordt trouwens gesuggereerd door de wijze, waarop de vier Bethaniëregels op het blad zijn aangebracht, zodat het klaar moet zijn dat het geheel, zoals wij het nu kennen, niet het resultaat is van een vooropgezet plan. Dit blijkt als wij bedenken 1) hoe onhandig die 4 regels tussen het Ecce-panis-gedicht en het bijbelcitaat (*Joan. 6/ Ego sum panis vitae*) in 3 keren werden ingeschoven (als Verheyden spreekt over 'het blok van zes regels', laat hij blijken hoe hij niet ziet, dat het bijbelcitaat helemaal behoort tot de oorspronkelijke opzet van de planodruk: met de houtsnede bovenaan, het Ecce-panis-gedicht in het midden en het bijbelcitaat onderaan); 2) hoe volslagen ieder verband tussen het Ecce-panis-gedicht en de 4 Bethaniëregels ontbreekt, zodat het geheel een onlogisch mengsel is geworden; 3) welk een contrast er ligt tussen de mooie druk van het Ecce-panis-gedicht, die een vakkundige uitvoering veronderstelt, en de onbeholpenheid, waarmee de 4 Bethaniëregels gezet, ingebonden en afgedrukt werden en die een verregaande onkundigheid van de druktechniek verraden.

„Deze oneffenheden kan men verklaren als men aanneemt dat de Zusters van Bethanië (door aankoop) over voorafbestaande planobladen beschikten, waarvan zij de slechts beperkte ruimten wit wilden gebruiken voor eigen doeleinden, nl. als suffragia voor de zielerust van hun afgestorven medezusters, die zij aan de bezoekers van hun kerk en klooster of aan hun weldoeners verlangden uit te reiken. Daartoe vermeldden zij hun voornaamste afgestorvenen en hun klooster, van waaruit de planodrukken hun nieuwe

verspreiding met een nieuwe bedoeling kenden. Men kan aannemen dat zij dit bijdrukten op eigen middelen.

„Wanneer hebben zij dit middel voor het eerst gebruikt? We weten het niet. De taal van het gedicht wijst o.i. naar het midden van de zestiende eeuw : vóór die tijd kan de eerste druk van het dicht bezwaarlijk gesteld worden”.